

Turchenko, F. 2003. *Novitnya istoriya Ukrayiny` [The Newest History of Ukraine]*. Ch. 1: 1914–1939. Kyiv. [in Ukrainian].

Yakovenko, N. 2002. *Odna Klio, dvi istoriyi [One Clio, Two Stories]*. *Krytyka*. Vyp. 12 (62). S. 12–14.

Hutton, P. 1993. *History as an Art of Memory*. Hanover and London.

Kasianov, G. 2015. How a War for the Past Becomes a War in the Present. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Vol. 16. № 1. P. 149–155.

УДК 27-523.4:341.384]:94(477)

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248571

Оксана Ворон

ORCID: 0000-0002-8313-8392

Рівненський державний гуманітарний університет

Олена Ворон

ORCID: 0000-0002-5418-5296

Рівненський державний гуманітарний університет

Oksana Voron

Rivne State University of the Humanities

Olena Voron

Rivne State University of the Humanities

ПРОБЛЕМА РЕСТИТУЦІЇ КУЛЬТОВИХ БУДІВЕЛЬ ТА МАЙНА РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

*The Problem of Restitution of Religious Buildings and Property
of the Roman and Catholic Church in Independent Ukraine*

У статті досліджується проблема повернення Римо-католицькій церкві культових будівель і майна в Україні, незаконно відчужених за наказами радянської влади. Визначено шляхи та механізми реституції. Окреслено основні результати та проблеми, пов'язані з її проведенням. Підкреслюється важливість вирішення цієї проблеми для гармонізації міжконфесійних і державно-церковних відносин.

Ключові слова: Римо-католицька церква, реституція, культова будівля, майно, державно-церковні відносини.

The article is devoted to the problem of returning of the religious buildings of the Roman and Catholic Church in Ukraine which was illegally alienated by the Soviet government. The goal of this article is to comprehensively analyze the

issue of restitution of the Roman and Catholic Churches' property in Ukraine. The task of this article is to identify the ways and the mechanisms according to which the religious buildings and property could be returned to the RCC in contemporary legal and political situation.

For the purpose of the study, a comparative-historical method was used, as well as the method of analysis, systematization and generalization. The results of restitution of religious buildings and property of the Roman and Catholic Church in Ukraine are outlined and analyzed. The author identified the problems that slow down the process of restitution, which negatively affect the harmonization of inter-denominational and state-church relations, and in some cases even make it impossible.

The author recognizes the positive changes in the relationships between the state and the church. Such changes can be illustrated with numerous cases of restituted buildings all over Ukraine. At the same time, the author also scrutinizes the unsuccessful cases, where the attempts to reclaim the religious property failed. The newly implemented legal norms often lack the effective mechanisms for their practical realization. The absence of the principles and the procedures of the religious property restitution leads to the disputes between religious organizations, which may escalate into acute opposition. Therefore, the process of religious property restitution must become the object of the thorough state policy, which, in turn, will promote the harmonious development of state-church relations.

Keywords: *Roman and Catholic Church, restitution, religious building, property, state-church relations.*

Подолання наслідків державної політики у сфері релігії і церкви та відновлення прав релігійних організацій щодо реквізованих на користь радянської влади культових будівель та майна є складним і тривалим. За 28 років незалежності нашої держави це питання лишається невирішеним. Необхідність вивчати проблему зумовлена передусім тим, що реституція займає вагомe місце в системі державно-церковних відносин, визначаючи, певною мірою, їхні пріоритети та вектори. Водночас повернення націоналізованої власності релігійних організацій тісно пов'язане з забезпеченням гармонійних міжконфесійних відносин. Спонукає до наукових розвідок і те, що проблема реституції культових будівель та майна РКЦ в Україні практично не висвітлена у сучасній історіографії. Здебільшого науковці зупинялися на законодавчому аспекті реституції церковного майна (Бондаренко, В. 2007; Новиченко, М. 2007), або ж вивчали цю проблему, не зосереджуючись на РКЦ (Сленський, В. 2002; Решетніков, Ю. 2013). Основу джерельної бази становлять періодика та офіційні інтернет-сайти РКЦ, заяви й інтерв'ю духовенства. Окрему увагу приділено статистичним даним фонду держмайна

України, звітам Мінкультури та законам України, дотичним до реституції церковної власності.

Методологія дослідження ґрунтується на загальних та спеціальних методах наукового пізнання у гуманітарних науках. Для наукового осмислення проблеми застосовано метод аналізу. В межах історичного підходу використано порівняльно-історичний метод. Конкретні результати наукового дослідження визначено за допомогою методів систематизації та узагальнення.

Метою статті є комплексний аналіз проблеми реституції власності, яку експропріювала в РКЦ радянська влада, на території України. Завдання — виявити шляхи та механізми повернення у власність РКЦ культових будівель і майна в сучасних умовах, з'ясувати основні проблеми, пов'язані з цим.

Робоча гіпотеза. Очевидно, можемо говорити про те, що реституція в Україні сьогодні проводиться не повною мірою і сама по собі не цілком відповідає самій сутності поняття. Попри ухвалення законопроектів щодо повернення відчуженого у релігійних організацій майна, наразі немає чітко розроблених механізмів їх реалізації, що значно ускладнює цей процес.

Початок розв'язання проблеми реституції культових будівель і майна було закладено 23 квітня 1991 р. прийняттям Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», одним із завдань якого стало подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви. Цим законом релігійним організаціям надавалося право «використовувати для своїх потреб культові будівлі і майно, які могли надаватись їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами»¹. Указ «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р., зобов'язав Кабінет міністрів України визначити ті культові споруди — визначні пам'ятки архітектури, які можуть бути передані релігійним організаціям². На подолання цієї проблеми спрямовувався Указ президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 р.³ Однак в Україні досі не ухвалено Закон про реституцію, що передбачає відновлення прав фізичних і юридичних осіб, нерухому власність яких було примусово відчужено на користь радянської влади.

Реституція церковного майна в незалежній Україні зосереджується переважно навколо двох проблем — передавання культового приміщення історич-

¹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» № 987-XII від 23 квітня 1991 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

² Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» № 125/92 від 4 березня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/125/92#Text>

³ Указ президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» № 279/2002, від 21 березня 2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2002#Text>

ним (першим) власникам (часто експропрійована на користь атеїстично-го тоталітарного режиму власність одних релігійних організацій повертається або надається в користування іншим) та повернення культових будівель, що перебувають у користуванні державних установ чи закладів, передання яких потребує надання альтернативного приміщення.

Виняткової конфронтації повернення культового майна РКЦ набуває у межах Львівської архідієцезії (Чернівецька, Івано-Франківська, Тернопільська, Львівська обл.), яка є конститутивною структурною одиницею римо-католиків України та налічує найбільшу кількість релігійних громад — 271 парафія¹. Особливо помітна ця проблема на Львівщині, де значну частину колишніх храмів РКЦ передано іншим релігійним організаціям. Саме тому римо-католики України в офіційних заявах неодноразово зауважували про відсутність державної підтримки у поверненні та відбудові храмів і церковних будинків. Так, у травні 1990 р. міська влада Львова ухвалила передати римо-католикам найбільший львівський храм св. Єлизавети. Однак 11 лютого 1991 р. голова облради В. Чорновіл скасував попередню постанову і передав храм греко-католикам (Сковира, М. 2005, с. 16). Не отримали позитивної відповіді на свої заяви й сестри-клариски від Вічної Адорації, котрі намагалися повернутись до Львова. Їхній храм та монастир передали УАПЦ (Сковира, М. 2005, с. 17). Такі приклади непоодинокі, частина з них має об'єктивне пояснення й вагомі підстави. Проте цей спосіб вирішувати майнові проблеми часто призводить до міжконфесійних непорозумінь, закладаючи основу для конфліктів. Особливо актуальним питання є для УГКЦ та РКЦ, які практично з відродження релігійного життя у незалежній Україні мають проблеми з розподілом церковного майна.

На зневагу до інтересів і потреб римо-католиків, через передання УГКЦ храмів, що початково належали РКЦ, неодноразово вказував архієпископ М. Мокшицький. У інтерв'ю «TVR Polonia», серед іншого, він зауважив, що греко-католики «просто вкрали» храми РКЦ у Львові². Про несправедливу реституцію щодо римо-католицьких храмів в Україні заявляв глава українських римо-католиків і під час інших публічних виступів у Польщі. Загострення стосунків між РКЦ й УГКЦ настільки увиразнилося, що на них звернув додаткову увагу папа Франциск. 20 лютого 2015 р., у зверненні до єпископів обох обрядів, під час візиту «ad limina Apostolorum» до Ватикану, понтифік підкреслив: «Мені особисто прикро чути, що між вами існують непорозуміння та рани... Ви одне тіло... закликаю вас віднайти між собою спосіб прийняти один одного та великодушно підтримувати одні одних у ваших апостольських трудах»³.

¹ Львівська архідієцезія РКЦ. URL: <http://www.rkc.lviv.ua/>

² Інтерв'ю архієпископа М. Мокшицького. URL: <https://cutt.ly/YY6ghis>

³ Промова Папи Франциска до єпископів України з візитом ad limina apostolorum. URL: <http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2015/02/20/uk-1124595>

Непорозуміння між РКЦ й УГКЦ на майновому підґрунті мали відлуння й у подальшому. Зокрема, під час доповіді в Люблінському католицькому університеті, що була опублікована 11 травня 2016 р. у виданні «*Gość Lubelski*», архієпископ М. Мокшицький зупинився на проблемі повернення культового майна в Україні, наголосивши, що греко-католики «незаконно перейняли римо-католицькі святині»¹. У жовтні 2017 р. глава римо-католиків України в інтерв'ю журналісту російського католицького сайту «*Gaudete.ru*» знову порушив проблему, як він зазначив, «узурпації греко-католиками римо-католицьких святинь». Йшлося про 23 сакральні споруди Львова, які, на думку архієпископа, нинішня українська влада незаконно віддала греко-католикам (Фатеев, М. 2017).

Інкони викликає проблеми й почергове богослужіння римо- та греко-католиків у храмах, на які вони претендують однаковою мірою. Хоча на 1 січня 2019 р. в почерговому користуванні РКЦ перебувало тільки 18 культових споруд, загострення міжконфесійних відносин на цьому ґрунті усе ж непоодинокі явище. Така ситуація, зокрема, склалась у березні 2019 р. між громадою РКЦ та УГКЦ щодо храму Стрітіння Господнього в м. Львів. Складність полягає ще й у тому, що в цей конфлікт опосередковано залучена третя сторона — ПЦУ. Частина колишньої греко-католицької громади, що опікується цим храмом, 3 березня 2019 р. вирішила перейти з підпорядкування УГКЦ до ПЦУ (30 січня 2019 р. цю парафію ліквідувала Львівська митрополія УГКЦ). Навіть з огляду на те, що Апостольський престол затвердив рішення Львівських митрополитів обох обрядів про канонічне повернення згаданого храму РКЦ, група вірян з колишньої громади УГКЦ цього рішення не прийняла. Не підтримали перехід громади разом із храмом і в ПЦУ. Конфлікт, породжений навколо цього храму, триває давно. Однак загострилася ситуація наприкінці 2018 р., коли римо-католицькій громаді та отцям домініканцям відмовили в доступі до храму (з 2002 р. в храмі відбувалося почергове богослужіння двох громад — УГКЦ та РКЦ)².

Окрему проблему становить повернення РКЦ культових будівель і майна, що перебувають у комунальній власності органів місцевого самоврядування, тож право розпоряджатися ними належить місцевим радам. У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. чітко прописано: «Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони перебувають, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішенням обласних, Київської та Севастопольської міських державних

¹ Grekokatolicy przejęli bezprawnie nasze świątynie. URL: <https://cutt.ly/SY6gmxb>

² В РКЦ прокоментували ситуацію навколо храму Стрітіння Господнього у Львові. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/

адміністрацій, а в Республіці Крим — Уряду Республіки Крим» (Ст. 17)¹. Тобто, так чи інакше, повернення експропрійованого в Церкві майна тісно пов'язане з готовністю місцевої влади вирішити це питання та, не менше, її лояльністю до тієї чи іншої релігійної організації, майном якої вона користується. Загалом, за даними Фонду держмайна, в Україні 316 храмів та інших церковних споруд, на які претендують релігійні громади, з них на 66 об'єктів — римо-католики (Новиченко, М. 2007, с. 69).

Проблема повернення РКЦ культового майна, що використовується не за призначенням, знову ж таки, найвиразніше проявляється в межах Львівської архідієцезії. Неодноразово її попередній ординарій М. Яворський звертався до голови Львівської облдержадміністрації з проханням повернути відчужене на користь радянської влади в РКЦ майно. В одному з прохань (від 26 липня 2002 р. № 270/02), адресованому голові Львівської облдержадміністрації М. Янківу, йшлося про безоплатне повернення у власність архідієцезії таких об'єктів: Будинку резиденції львівських митрополитів, костелу св. Марії Магдалини, парафіяльного будинку при костелі св. Антонія, парафіяльного будинку у Винниках. Ішлося й про повернення приміщень кафедральній парафії у Львові, а також повернення або рекомпенсацію майна жіночих згромаджень, які на той час діяли у Львові².

Численні звернення голови Конференції єпископів латинського обряду в Україні кардинала М. Яворського до влади мали позитивне вирішення. Прикладом зрушень можна вважати Постанову № 628 Кабінету Міністрів України (2 червня 2001 р.) про безоплатну передачу у власність Львівської митрополії РКЦ будинку колишньої резиденції львівських митрополитів, де тривалий час діяв Державний науково-дослідний інститут метрології, вимірювальних і кермових систем (Чавага, К. 2003, с. 3). Утім, проблема повернення культового майна РКЦ, що не використовується за призначенням, ще далека від вирішення. На 1 січня 2018 р. римо-католикам України передано у власність 315 культових споруд, з яких 134 є пам'ятками архітектури. 216 культових споруд перебуває в користуванні Церкви, з них 18 передано в почергове користування. Загалом забезпеченість культовими будівлями та приміщеннями РКЦ (на 1 січня 2018 р.) становить 79,3%³.

Ускладнює повернення незаконно відчуженого на користь радянської влади майна РКЦ те, що значна частина культових споруд використовується нині під соціально-культурні заклади та установи. Колишні сакральні споруди римо-католиків сьогодні функціонують як будинки органної та камер-

¹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» № 987-ХІІ від 23 квітня 1991 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

² Кардинал М. Яворський — голові Львівської облдержадміністрації п. М. Янківу. URL: <https://cutt.ly/eY6g2YE>

³ Звіт про забезпеченість церков і релігійних організацій України культовими будівлями і приміщеннями, пристосованими під молитовні станом на 1 січня 2018 р. URL: <https://cutt.ly/6Y6hsMc>

ної музики, музеї, державні архіви, науково-дослідні центри, кінотеатри. Наприклад, як органний зал використовується колишній храм РКЦ Марії Магдалини. Ця сакральна споруда XVII ст. уже понад 20 років є об'єктом особливої уваги римо-католиків Львова. На сьогодні, слід зауважити, спорудою користується і одна з парафій Львівської архідієцезії, яка прагне повернути її в свою власність (наразі ця справа перебуває у Європейському суді з прав людини). До вирішення справи неодноразово долучалось і найвище керівництво РКЦ. Архієпископ М. Мокшицький порушував це питання перед Апостольською столицею, обговорення велося навіть на рівні українсько-польських відносин. Поза тим, рішення Львівської мерії лишається незмінним. Під час зустрічі з римо-католиками міста заступник голови Львова з питань розвитку заявив: «...ремонтні роботи ведуться, органний зал розвивається. Я не бачу ніяких проблем щодо того, що він там би не мав бути»¹.

Позиція представників влади Львова щодо повернення таких об'єктів, підкреслимо, нічим не відрізняється від позиції чиновників у інших містах України, де є аналогічні ситуації. З одного боку, вони ніби не заперечують повернення сакральних споруд історичним власникам. З іншого боку — це ускладнюється пошуком будівлі для подальшого функціонування державної установи чи організації та, що не менш важливо, відсутністю належного прагнення реалізувати такий намір. Подібна ситуація склалась у м. Рівне, де місцева влада відмовляється повернути римо-католикам храм св. Антонія, що зараз використовується як органний зал. Ординарій Луцької дієцезії єпископ В. Скомаровський перманентно звертався з проханням повернути цю сакральну споруду, яка є пам'яткою архітектури, або хоча б дозволити проводити там почергове богослужіння. Прохання Луцької дієцезії комунальна комісія облради Рівненської обл. відхилила (у березні 2017 р.), посилаючись на відсутність для цього юридичних підстав. Проти передачі сакральної споруди і Рівненська ОДА. Натомість, директор Рівненської обласної філармонії запропонував РКЦ звернутися (для розв'язання їхньої проблеми) до Росії — як правонаступниці СРСР, за часів якої відібрали храм². Проте, як зауважив єпископ-ординарій Луцької дієцезії, римо-католики не мають наміру відмовлятися від цієї будівлі: «Зал органної музики розташований у чужому приміщенні... Ми не хочемо відібрати у когось те, що належить йому, ми лише повертаємо своє»³.

Поза тим згадані сакральні споруди отримують з місцевого бюджету інвестиції на їх відновлення чи часткову реконструкцію. Абсолютно іншу проблему становлять приміщення, які держава використовує, але натомість

¹ Чи віддадуть кесареви кесарева, а Богові Боже? Ситуація навколо храму Марії Магдалини у Львові. URL: <https://credo.pro/2019/03/231839>

² У Росії костел не проситимуть. URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/u-rosii-kostel-ne-prositimut>

³ Ми лише повертаємо своє, — єпископ про ситуацію з храмом у Рівному. URL: <http://kmc.in.ua/інтерв-ю/108574-my-lyshe-berem-svoe>

не надає належного фінансування або ж виділені кошти використовуються не за цільовим призначенням, а без них подальше функціонування споруд стоїть під питанням. Найскладніша ситуація наразі склалася з костелом св. Миколая (м. Київ), що перебуває на балансі Міністерства культури України, розпорядником якого є Національний будинок органної та камерної музики. Хоча костел є пам'яткою архітектури, побудованою в неоготичному стилі на межі ХІХ–ХХ ст., останній ремонт там проводився понад 30 років тому, під час будівництва органної зали. Віряни РКЦ разом із духовенством постійно звертаються до відповідних державних органів з проханням передати їм храм, неодноразово римо-католики столиці виходили з молитовними акціями протесту, а найвище духовенство Києво-Житомирської дієцезії вказувало на те, що влада й бізнесові структури не дотримуються норм чинного законодавства¹.

Спроб повернути костел св. Миколая було декілька, окремі з них, нібито, вказували на швидке розв'язання питання на користь католиків латинського обряду. Однак усі обіцянки знайти відповідне приміщення (обов'язкова умова при передачі) для Будинку органної та камерної музики не отримали втілення. Загострилася ситуація 2019 р. Причиною занепокоєння римо-католицької парафії св. Миколая (від 4 січня 1992 р. вона отримали дозвіл на богослужіння всередині храму у вільний від концертів та репетицій час) та її активізації щодо повернення сакральної споруди стало посилене руйнування фасаду костелу. В травні 2019 р. з фронтона впав бетонний уламок (вагою близько 100 кг).

Неодноразово з проханням передати будівлю римо-католицькій громаді звертався ординарій Києво-Житомирської дієцезії В. Кривицький. На прес-конференції, присвяченій поверненню костелу парафіяльній спільноті, єпископ зазначив: «27 років нічого не робиться ані для його повернення, ані для порятунку будівлі. Якщо хтось має храм у власності, то він повинен відповідати за цю власність... А за всі ці роки для католицької спільноти виділено тільки місце у підвалі храму, поруч із туалетами... Нас примушують вдаватись до радикальних методів, але ми продовжуємо вірити у цивілізованість влади, яку обираємо»². За умови повернення костелу, РКЦ обіцяє самостійно (без підтримки держави) провести ремонт та повну реконструкцію храму і дозволити (допоки органний зал отримає нове приміщення) організувати в його стінах концерти органної музики.

Подібні непорозуміння з місцевою владою мали місце в Одесі. Неодноразово представники католицьких парафій міста організували акції протесту через недотримання домовленості між управлінням Одесько-Сім-

¹ Нова концепція державно-конфесійних відносин в Україні. Релігійна панорама. 2003. Вип. 12. С. 55.

² Звернення єпископа В. Кривицького. URL: <https://cutt.ly/7Y6hNeL>

феропольської дієцезії та Одеської обласної державної адміністрації про поетапне передання будівель РКЦ. Не змінилася ситуація й 2016 р. Так, 17 лютого близько 50 римо-католиків Одеси зібралися біля Одеської обласної державної адміністрації з вимогою повернути їм культове приміщення, що перейшло в підпорядкування держави за часів радянської влади. Йшлося про будівлю колишньої семінарії (м. Одеса, вул. Буніна, 23), яку закрили в 1920-х рр. Зараз там розташовано корпус Інституту зв'язку. Це приміщення, на думку представників римо-католицької громади Одеси, може бути незабаром приватизоване, і вони втратять шанс його повернути¹.

Набуло розголосу в Одесі й затяжне повернення у власність римо-католиків костелу св. Петра, що є пам'яткою архітектури в стилі італійського бароко. Рішення про передання римо-католикам згаданого костелу прийняли муніципальні збори ще 8 квітня 2011 р. Загальмувало процес те, що міськрада вирішила оформити повернення культового приміщення не як акт реституції, передбаченої Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», а як приватизацію нерухомості. Резонансу повернення костелу РКЦ набуло тоді, коли римо-католиків Одеси зобов'язали сплатити 100 тис. грн для Пенсійного фонду й нотаріусів. Однак кульмінацією стала вимога податківців, поставлена міськраді, сплатити 869 тис. грн податку на додану вартість. Міськрада, в свою чергу, переадресувала це зобов'язання римо-католицькій громаді, посилаючись на відсутність у бюджеті міста таких коштів². Вирішилося це питання лише в грудні 2015 р., коли Одеська міськрада скасувала власне рішення, за яким згадана будівля продавалася громаді за 1 грн, і оформила його відповідно до законодавства про реституцію³.

Досі невірешеним, через відсутність коштів для вивільнення культових приміщень, є питання повернення колишньої церковної власності в Житомирі та Житомирській обл. Маємо на увазі частину колишнього монастиря Кармелітів Босих у м. Бердичів, де розміщені художня й музична школи, а також дієцезіальну Курію РКЦ у м. Житомир, де функціонує обласний краєзнавчий музей. Загалом у Житомирській обл. вірянам повернуто понад 320 колишніх культових, адміністративних, житлових та інших споруд, що використовувалися не за призначенням⁴. Утім, в Україні здебільшого передаються ті костели чи церковні приміщення, які потребують капітального ремонту або взагалі йому не підлягають. Так було, наприклад, з костелом св. Олександра в Києві, котрий 1991 р. передався (в довготривалу оренду) римо-католикам у жахливому стані.

¹ Католики Одеси вимагають від влади повернути їхнє майно. URL: <http://catholicnews.org.ua/katoliki-odesi-vimagayut-povernuti-mayno>

² Податкова вимагає у одеських католиків майже мільйон гривень за храм на Гаванній. URL: <http://dumskaya.net>

³ Католикам Одеси повернули храм. [Online]: <https://cutt.ly/QY6jlit>

⁴ Державно-церковні відносини на Житомирщині. URL: <http://www.zhitomir-region.gov.ua/index.php?mode=news&id=1793>

Без сумніву, ми не можемо не помічати тих позитивних зрушень, які зараз масо в форматі державно-церковних відносин. Однак внесені до законодавства положення у сфері релігії (особливо про повернення релігійним організаціям культового майна), на жаль, часто позбавлені дієвих механізмів реалізації або ж гальмуються через відсутність чіткого формулювання принципів, форм і порядку реституції майна релігійних організацій. Як наслідок, неврегульованість проблеми здатна породжувати майнові суперечки між релігійними організаціями, що мають тенденцію переростати в гостре протистояння. Необхідно враховувати й те, що розвиток і ефективне проведення культової та позакультової діяльності Церкви потребує належної матеріальної бази, зокрема культових споруд та іншої нерухомоті. Тому, з очевидних причин, реституція церковної власності має залишатись об'єктом державної уваги, що, в свою чергу, сприятиме гармонійному розвитку державно-церковних відносин в Україні.

Бондаренко, В. 2007. Реституція церковної власності: причини сповільнення та альтернатива розвитку і завершення. *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід*. Зб. наук. матер. Київ. С. 5–8.

Сленський, В. 2002. *Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україну*. Київ.

Новиченко, М. 2007. Повернення церковного майна як пріоритет державної політики щодо релігії та церкви. *Пріоритети державної політики у галузі свободи совісті: шляхи реалізації*. Київ. С. 69–70.

Решетніков, Ю. 2013. Повернення колишнього церковного майна: український і зарубіжний досвід. *Ефективність державного управління*. Вип. 34. С. 82–85.

Сковира, М. 2005. Стосунки Держава-Церква на території Львівської архідієцезії латинського обряду після 1991 року. *Радість віри*. Вип. 8. С. 14–18.

Фатеев, М. 2017. *Митрополит М. Мокишцікий «Русская культура не чужда украинскому народу»*. [Online]. Available at: <http://gaudete.ru/mokrzycki>

Чавага, К. 2003. Для загального добра. *Парафіяльна газета*. Вип. 5. С. 3.

Bondarenko, V. 2007. Restytutsiia tserkovnoi vlasnosti: prychnyny spovilnennia ta alternatyva rozvytku i zavershennia [Restitution of Church Property: Causes of Slowdown and Alternative to Development and Completion]. *Restytutsiia tserkovnoho maina: mizhnarodnyi ta vitchyzniani dosvid*. Zb. nauk. mater. Kyiv. S. 5–8. [in Ukrainian].

Yelenskyi, V. 2002. *Relihiia pislia komunizmu. Relihiino-sotsialni zminy v protsesi transformatsii tsentralno- i skhidnoievropeiskykh suspilstv: fokus na Ukrainu [Religion after Communism. Religious and Social Changes in the Process of Transformation of Central and Eastern European Societies: Focus on Ukraine]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Novychenko, M. 2007. *Povernennia tserkovnoho maina yak priorytet derzhavnoi polityky shchodo relihii ta tserkvy [Return of Church Property as a Priority of State Policy on Religion and the Church]*. Kyiv. S. 69–70. [in Ukrainian].

Reshetnikov, Yu. 2013. *Povernennia kolyshnoho tserkovnoho maina: ukrainskyi i zarubizhnyi dosvid [Return of Former Church Property: Ukrainian and Foreign Experience]*. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia*. Vyp. 34. S. 82–85. [in Ukrainian].

Skovyra, M. 2005. Stosunky Derzhava-Tserkva na terytorii Lvivskoi arkhidiitsetzii latynskoho obriadu pislia 1991 roku [State-Church Relations in the Territory of the Lviv Archdiocese of Latin Post-1991]. *Radist viry*. Vyp. 8. S. 14–18. [in Ukrainian].

Fateev, M. 2017. *Mytropolyt M. Mokshytskyi «Russkaia kultura ne chuzhda ukraynskomu narodu»* [Metropolitan M. Mokshytskyi *Russian Culture is no Stranger to the Ukrainian People*]. [Online]. Available at: <http://gaudete.ru/mokrzycki> [In Russian].

Chavaha, K. 2003. Dlia zahalnoho dobra [For the Common Good]. *Parafialna hazeta*. Vyp. 5. S. 3. [in Ukrainian].